

AZƏRBAYCANIN ƏDƏBİYYAT ELMİ MÜHACİRƏTDƏ

NEBİYEV, Bekir
AZERBAIJAN/AZERBAIJAN/AЗЕРБАЙДЖАН

ÖZET

Azərbaycanlı mühacirlərin çox zəngin, ədəbi, elmi, publisist irsi var. Bu xəzinədə Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Mehmet Əmin Rəsulzadə, Səməd Ağa oğlu, Mirzə Bala Mehmetzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun Hacıbəyli, Əhməd Cəfəroğlu, Əbdülvahab Yurdsevər, Almas İldırım, Banin (Ümmülbanu), Mehmet Sadıq Aran və digər önəmli simaların əsərləri bulunur. Onların hələ indi-indi, imkan düşdükcə İstanbuldan və Ankaradan, Tehrandan və Təbrizdən, Parisdən və Berlindən tapılıb bizə ulaşan kitabları, jurnal və qəzet kəsikləri, məktubları, nadir əlyazmalarından parçalar, şəxsi arşivlərindən bəzi yarpaqlar mühacirətdəki alimlərimizin yaradıcılığının mövzu və problem vüsətindən xəbər verməkdədir. Mühacir alimlərin Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, kulturu, folklor və etnoqrafiyası ilə bağlı çoxsaylı araşdırmaları milli ədəbiyyatşünaslıq elminin gəlişməsində özəl bir mərhələ təşkil edir və hazırda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı adı altında öyrənilir.

Konqrenin Ədəbiyyat elmlərinin problemləri bölməsində söylənməsi nəzərdə tutulan tebliğimizdə Ə.Hüseynzadə və Ə. Ağaoğlunun dəyərli elmi irsi, özəlliklə Ə. Cəfəroğlunun Azərbaycan folkloruna həsr edilmiş sanballı məqalələri, eləcə də C. Hacıbəylinin «Qarabağ dialekti və folkloru» monoqrafiyası, M. Ə. Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» kitabı geniş təhlil olunur.

Anahtar Kelimələr: Azərbaycan, əlm, ədəbiyyat, mühacirat, tankid.

ABSTRACT

Azerbaijani Literature in Emigration

Azerbaijani emigrants left behind rich cultural, scientific and literary heritage. There are works of Ali-bey Husein-zadeh, Ahmed Agha-oghlu,

Mammad Amin Rasul-zadeh, Samad Agha-oghlu, Mirza Bala Mammad-zadeh, Alimardan bey Topchubashov, Jeyhun Hajibeyli, Ahmed Jafar-oghlu, Abdulvahab Yurdsever, Almas Ildirim, Banin (Ummulbanu), Mammad Sadiq Aran and others among this treasure. Their books, letters, rare fragments of authentic manuscripts, personal files and archives, extracts from papers and journals are only just coming up to us from Istanbul, Ankara, Tehran, Tabriz, Paris or Berlin. All of these show the amplitude of problems and themes in works of our emigrant scientists.

Researches of emigrant scientists on language, literature, culture, folklore and ethnography of Azerbaijan form a special stage in development of study of literature and now are investigated by the name 'Emigrant literature study'.

In the work, which is going to be presented on 'Literature study problems' part of the congress, we analyze scientific heritage of A.Husein-zadeh and A.Agha-oghlu; monumental articles of A.Jafar-oghlu on Azerbaijani folklore; J.Hajibeyli's monograph – 'Karabakh dialect and folklore'; M.A.Rasul-zadeh's book – 'Azerbaijani poet Nizami'.

Key Words: Azerbaijan, science, literature, emigration, criticism.

Tarix səhnəsinə çıxıb ictimai hadisələr burulğanına qatılan bir çox xalqların taleyinə mühacirlik payı düşmüşdür. Azərbaycan xalqı da bu baxımdan istisna deyildir. Xarici qəsbkarların ölkəmizə aramsız hücumları nəticəsində hələ orta əsrlərdən üzü bəri bir çox ailələr, bəzən isə bütöv kəndlərin sakinləri, o cümlədən də daha çox sənətkarlar, ziyalılar zaman-zaman uzaq-yaxın ölkələrə köçürülmüşlər. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində isə qələm və istedad sahibləri rus çarizminin müstəmləkəçilik siyasətinə, getdikcə şiddətlənən ictimai-siyasi təzyiqlərə, özəlliklə də sovet rejiminə etiraz əlaməti olaraq özləri ölkəni tərk edib xaricə getmişdilər. Rusiyada 1905-ci il inqilabının məğlubiyyətindən sonrakı irtica illərində gedənlər, 1920-ci ilin aprelindəki keşməkeşlər zamanı Azərbaycanı tərk edənlər, 30-cu illərin fəlakətləri vaxtı «NKVD»-nin əlindən baş götürüb qaçanlar, faşizmə qarşı müharibədə əsir alınması ucbatından vətən torpağına qədəm basmağı yasaq edildiyi üçün davadan sonra xaricdə qalanlar, şahlıq rejiminin təqibindən tərk-i vətən olanlar, onların övladları, nəvə-nəticələri hazırda ölkəmizdən uzaqlarda – Asiya, Avropa, Afrika, Amerika, hətta Avstraliya qitələrində mühacirətdə yaşayırlar.

Taleyin amansız olaylarında mühacirlərimizin bir qismi arxasız, imkansız, tavanasız qalıb məhv olmuş, həyatın mürəkkəb çaxnaşmalarından salamat çıxanların da üzvləri həmişə qəm buludlu, gözləri vətən həsrətli olmuşdur. Lakin həmvətənlərimizi bir cəhət həmişə birləşdirmişdir: onlar məskun olduqları ölkələrdə Azərbaycan milli, ədəbi, mədəni, ümumiyyətlə, ictimai-siyasi fikrini yorulmaq bilmədən təmsil və təbliğ etmiş, çalışmışlar ki, Sovet imperiyası məngənəsindəki ölkəmizin dərdi, odu həmişə o yerlərdə rəsmi dairələrin və ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olsun.

Uzun müddətdən bəri qardaş Türkiyədə, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra isə Amerika, Almaniya, Fransa, Polşa, Danimarka, Özbəkistan, Qazaxıstan, Rusiya, Ukrayna, Estoniya və bir sıra digər ölkələrdə ocaq, mərkəz, dərnək, birlik kimi müxtəlif adlar altında Azərbaycanlı mühacir təşkilatları fəaliyyət göstərməkdədirlər.

Mühacirlərimizin çox geniş, maraqlı, sanballı ədəbi, elmi, publisist irsi mövcuddur. Onların arasında Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Səməd Ağa oğlu, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun Hacıbəyli, Əhməd Cəfəroğlu, Əbdülvahab Yurdsevər, Almas İldırım, Banin (Ümmülbanu), Məhəmməd Sadiq Aran, Hüseyn Camal Yanar, Teymur Atəşli, Musa Zəyəm, Nağı Şeyxzamanlı, İbrahim Arslan, Əli Azərtəkin və onlarca digər görkəmli simalar vardır. Beləliklə də xaricdə məskunlaşan həmyerlilərimiz aşağı-yuxarı 100 il ərzində həmin ölkələrin siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında fəal iştirak etmiş, həm də ədəbiyyat elmimizi təbliğ və inkişaf etdirmişlər.

Onların hələ indi-indi, imkan düşdükcə İstanbuldan və Ankaradan, Tehrandan və Təbrizdən, Parisdən və Berlindən tapılıb bizə çatan kitabları, jurnal və qəzet kəsikləri, məktubları, nadir əlyazmalarından parçalar, şəxsi arxivlərindən bəzi yarpaqlar mühacirətdəki elmi təfəkkür sahiblərimizin böyük yaradıcılıq vüsətindən xəbər verməkdədir. Mühacir alimlərin Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, incəsənəti, folklor və etnoqrafiyası ilə bağlı çoxsaylı araşdırmaları milli ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında xüsusi bir mərhələ təşkil edir və hazırda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı adı altında öyrənilir. Azərbaycan siyasi mühacirətinin ədəbi-elmi fəaliyyətində əsas məqsəd, bir tərəfdən, tariximiz, ədəbiyyat və mədəniyyətimizlə bağlı sovet elminin uydurmalarını aradan qaldırmaq, qeyri-obyektiv, yanlış mülahizələrini təkzib etmək idisə, digər tərəfdən, qədim tariximizi, zəngin ədəbi-mədəni irsimizi xaricdə təbliğ etməklə millətımız barədə düzgün təsəvvür yaratmaq, onun müstəqil dövlət qurmağa və istiqlala qovuşmağa layiq olduğunu beynəlxalq ictimaiyyətə sübut etmək olmuşdur. Beləliklə, mühacirətimizin siyasi fəaliyyəti kimi, kulturoloji fəaliyyəti də Azərbaycan istiqlalı ideyasına xidmət edirdi» (Cabbarlı, 2003; 27).

Azərbaycan mühacirətinin zəngin və çoxşaxəli ədəbiyyatşünaslıq irsinin mühüm bir qismini şifahi söz sənətimizə – folklorla dair araşdırmalar təşkil edir. Bu sahədə əslən Gəncədən olan həmyerlimiz, İstanbul, Berlin və Breslau universitetlərində türkoloji təhsil almış, «Türkiyə türkolojisinin qurucularından biri» kimi şərəfləndirilən dünya şöhrətli alim, professor Ə. Cəfəroğlunun fəaliyyəti xüsusilə diqqətəlayiqdir. Azərbaycan və bütövlükdə türk xalqları folklorunun müxtəlif problemlərini yüksək elmi səriştə və peşəkar intuisiya ilə araşdıran alimin bayatı, sayaçı türküsü, dastan kimi folklor janrları və aşiq ədəbiyyatı ilə bağlı sanballı məqalələri bugün də öz elmi aktuallığını qoruyub saxlayır. Onun «Azəri xalq ədəbiyyatında Aşiq Qərib dastanı», «XVI əsr azəri saz şairlərindən Tufarqanlı Abbas», «Cahan ədəbiyyatında türk qopuzu», «Hüdüd boyu saz şairlərindən Qurbani və şeirləri» əsərləri bu qəbildəndir. Ümumiyyətlə, Ə. Cəfəroğlunun folklorşünaslıq irsi bu gün Azərbaycan folklor elminin dövriyyəsində olan və onun inkişafını şərtləndirən ən etibarlı örnəklərdən biridir.

Təbii ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi möhtəşəm sənət abidəsi də mühacirət ədəbi-elmi fikrinin diqqətindən kənar qala bilməzdi. Özəlliklə, bu epos sovetlər birliyində «xalqa zidd mahiyyətli bir əsər» kimi qadağan edildiyi, əgər belə demək mümkünsə, repressiyaya məruz qaldığı dövrdə mühacir ziyalılarımız onun tədqiqi və təbliği ilə ardıcıl məşğul olmuşlar. M. Ə. Rəsulzadənin «Dədə Qorqud dastanları» məqaləsində, «İslam-türk ensiklopediyası» üçün yazdığı «Azərbaycan etnoqrafiyası» oçerkinə, M. B. Məhəmmədzadənin «Dədə Qorqud», H. Bayqaranın «Dədə Qorqud dastanlarına dair notlar» və s. yazılarında bu abidənin türk etno-mədəni sistemində yeri, Azərbaycan ədəbi dilinin, ədəbiyyatının inkişafındakı rolu araşdırılmış, eyni zamanda, Stalin rejimi dövründə dastanla bağlı inzibati qadağalar dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırılmışdır.

Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayevin məqalələrində ardıcıl inikasını tapmış türkçülük, islamçılıq qənaətləri o zaman imperialist dairələrinin müstəmləkəçilik iddialarına qarşı Şərqdə gedən milli-azadlıq mübarizəsi ilə səsleşirdi. Bolşevik mətbuatının cidd-cəhlə yaydığı sosializm ideyalarına Ə. Ağayevin münasibəti birmənalı idi. Onun qəti qənaətinə görə bizdə sosializm «yüz il yox, yüzlərcə illər» müddətində də baş tutan iş deyil.

Bununla belə, dövrün digər qabaqcıl azərbaycanlı mütəfəkkirləri kimi Ə. Hüseynzadə və Ə. Ağayev də mütərəqqi Qərb və Rusiya mədəniyyəti ilə təmasda olub onlardan faydalanmağı vacib hesab edir, Avropa və rus

ədəbiyyatlarının ən məşhur nümayəndələrinin əsərlərini tərcümə və təbliğ edirdilər. 1909-cu ildə İstanbula köçdükdən sonra Ə. Ağayev «Ağaoğlu» soyadını qəbul etmiş, «Tərcümani-həqiqət» qəzetini çıxarmışdır. Onun ədəbi və jurnalistik fəaliyyətində türkçülüyn təbliği ön plana keçmişdir. Türkiyə respublika elan edildikdən sonra Ə. Ağaoğlunun elmi-publisist yaradıcılığında xüsusi yer verdiyi hüquq və siyasət məsələlərinə dair bir sıra kitabları nəşr olunur. S. Ə.Şirvaninin «Əsərləri külliyyatı»na, V. Şekspirin «Otello» faciəsinə, M. Qorkinin yaradıcılığına dair məqalələri isə onun ədəbiyyat elmi sahəsində fəaliyyətindən maraqlı nümunələrdir.

Məlum olduğu kimi, məşhur azərbaycançı Ceyhun bəy Hacıbəyli 1919-cu ildə Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Versal sülh konqresinin işində iştirak etmək üçün Fransaya getmişdi. 1920-ci ilin baharında Bakıda, bütün Azərbaycanda baş vermiş faciəli hadisələrlə əlaqədar olaraq o da vətənə qayıda bilməmiş, ömrünün sonuna qədər Parisdə yaşamalı olmuşdur. 1925-ci ildə C. Hacıbəylinin tərcüməsində və onun rejissorluğu ilə Parisin «Femina teatri»nda Ü.Hacıbəylinin «Arşın mal alan» operettası tamaşaya qoyulmuşdur.

Ceyhun bəyin 1993-cü ildə Bakıda nəşr edilmiş «Seçilmiş əsərləri» (rus dilində) kitabındakı məqalələri mövzusu və problemlərin vacibliyi etibarilə bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Onun «Qarabağ dialekti və folkloru» monoqrafiyası Yaxın Şərqi, Azərbaycanı, onun ayrılmaz parçası olan Qarabağın adət və ənənələrini, dilimizi öyrənmək istəyən avropalılar üçün zəngin bir xəzinədir. Burada xalq ədəbiyyatımız və dialektlərimizlə əlaqədar elə səciyyəvi, ümumiləşdirilmiş məlumatlar təqdim olunur ki, həmin məlumatlar o vaxtadək nəinki Fransada və Rusiyada, hətta Azərbaycanın özündə də bu cür sistemli şəkildə nəşr edilməmişdi.

Əsər otuz üç kiçik bölmədən ibarətdir. Bu bölmələrdə xalq arasında dolaşan bayatılar, alqışlar, qarğışlar, yalvarışlar, hədə-qorxular, andlar, oxşamalar, beşik nəğmələri, ağılar, müraciət formaları, zarafatlar, məzəli deyimlər və i.a. toplanıb təsnif edilmişdir.

Mühacirət ədəbi-elmi fikri XI-XII yüzilliklər farsdilli Azərbaycan poeziyasını: Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani kimi klassiklərin yaradıcılığını milli ədəbiyyat tariximizin qiymətli faktları kimi dəyərləndirir və bu zaman dil amilindən çox, əsərin məzmununun milli qənaətlərimizə cavab verməsini vacib sayırdı. Bu baxımdan M. Ə. Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» (1950)

monoqrafiyası öz sanbalı və siqləti ilə seçilir.

Azərbaycanda milli qurtuluş hərəkatının ən görkəmli xadimlərindən və ilk Demokratik Cümhuriyyətimizin banilərindən biri kimi tanınan M. Ə. Rəsulzadə həm də məşhur publisist və alim idi. Onun yaradıcılığının baş mövzusu Azərbaycandır. Yəni M. Ə. Rəsulzadə məqalə və kitablarının başlığına çıxarılıb-çıxarmamasından asılı olmayaraq, bütün əsərlərində Azərbaycanın tarixini, siyasi coğrafiyasını, dilini, ədəbiyyatını, ədəbi-mədəni əlaqələrini, xalqımızın mənəvi gücünü, azadlıq eşqini, istiqlal əzmini tədqiq etmişdir. Bu mənada onun sayı-hesabı hələ dəqiq müəyyənəlməmiş, bir yerə toplanıb tam halda nəşr olunmamış irsini «Azərbaycannamə» kimi şərhəndirmək ədalətli olardı. Hələ «Azərbaycan cümhuriyyəti» kitabında o, «Ədəbi və milli intibah» adlı xüsusi fəsildə «Koroğlu», «Əsli və Kərəm», «Aşıq Qərib» kimi folklor örnəklərimizin xalq ruhundan xəbər verən dastanlar olub Azərbaycanda geniş yayıldığından, Füzuli irsinin ölməzliyindən bəhs etmiş və belə bir fikri əsaslandırmışdır ki, bu böyük sənət duhasının yaradıcılığı sayəsində «Azərbaycan türk ədəbiyyatı müstəqil bir cərəyan halına düşmüşdür». Alim XX əsrdə bir tərəfdən türk, digər tərəfdən də rus ədəbiyyatından təsirlənən Hadi, Sabir, Cavid, Cavad, Səhhət kimi sənətkarların yaradıcılığını fərqləndirmişdir. C.Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı», S. S. Axundovun «Laçın yuvası», H.Cavidin «Peyğəmbər» dramları, Ə. Cavadın «Nədən yarandın?» şeiri kitabda nisbətən geniş təhlil olunmuşdur. H.Cavidin əsərlərinin dili alimin çox xoşuna gəlmiş, xüsusən, «Səyavuş»da o, türk şeirinin gözəllik sirlərini «bilən bir sənətkarın ifadə parlaqlığını» görmüşdür.

M. Ə. Rəsulzadənin fikrincə, bolşevik dövründən əvvəlki yazıçılardan sovet idarəsi altında ən böyük müvəffəqiyyət C. Cabbarlıya nəsib olmuşdu. Dramaturqu ancaq kollektivçilik ruhunun təmsilçisi hesab edən tənqidçilərdən fərqli olaraq, M. Ə. Rəsulzadə bu istedadlı sənətkarın öz pyeslərinə verdiyi adlarda bir fərdiyyətçilik mübəlligi kimi çıxış etdiyini söyləyir və fikrini sübut etmək üçün oxucuları onun əsərlərinin adlarına bu baxımdan xüsusi diqqət verməyə çağırırdı. S.Vurğunun Stalini idealizə edən bəzi şeirlər yazdığını göstərməklə yanaşı alim onun «Vaqif» mənzum dramını «Azərbaycan səhnəsinin Azərbaycan vətənpərvərliyinə rəvac verən ən uğurlu əsəri» adlandırmışdır. S.Vurğunun şairlik qüdrəti haqqında aydın təsəvvür oyatmaq üçün «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində «Vaqif» pyesindən Qacarla Vaqifin məşhur dialoqu tam şəkildə nümunə kimi verilmişdir («Aha, baş əyməyir hüzurumda bu...»). Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı barədə mülahizələrini yekunlaşdıran alim iqtibas kimi gətirdiyi

nümunələr əsasında belə düzgün bir nəticəyə gəlmişdi ki, hər cür sensor maneələrinə və partiya orqanlarının çox sərt nəzarətinə baxmayaraq «qırmızı istilanın kommunizm ölkəsində milli hissi öldürdüünə dair söylənən bədbin hökmlər mübalighəlidir. Bu hiss yaşayır, çarpışır və millətin ruhunu əks etdirən aynada – onun ədəbiyyatında öz əksini tapır».

M. Ə. Rəsulzadənin ədəbiyyatşünaslıq sahəsində ən sanballı əsəri «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasıdır. Bu kitab şairin əsərlərini və onun ətrafında aparılmış tədqiqatları orijinalında, yəni farsca oxuyan, yüksək elmi səviyyəyə və incə bədii zövqə malik olan bir alimin çoxillik araşdırmalarının məhsuludur. Dörd fəsildən ibarət kitab Nizami Gəncəvinin dövrü, mühiti, həyatı, yaradıcılığı, ədəbi sələflərinə münasibəti, sənətdə xələflərinin şairə münasibəti, «Xəmsə»nin bədii xüsusiyyətləri, Nizami ədəbi məktəbi və s. haqqında sanballı monoqrafiyadır.

Müqəddimədə müəllif Nizaminin irsi və onun yaradıcılıq taleyi ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan bir sıra çox vacib problemləri işıqlandırmışdır. Bunlardan biri Şərq mədəniyyətinə türklərin, Azərbaycan xalqının verdiyi qiymətli töhfə məsələsidir. O, belə bir fikri əsaslandırır ki, Şərq aləmində bəzi hallarda islam mədəniyyəti adı altında birləşdirilən elm, ədəbiyyat, incəsənət, xüsusən poeziya əsərlərinin yaranmasında ərəblərlə bərabər, onlar qədər, bəzi sahələrdə hətta onlardan da artıq türklərin və farsların xidmətləri vardır. Bu sahədə adları bir qayda olaraq həmişə birinci çəkilən görkəmli sənət korifeyləri arasında fars Ə.Firdovsi, özbək Ə.Nəvai ilə yanaşı azərbaycanlı N. Gəncəvinin də şərəfli adı xüsusi əzəmətlə səslənir. Şairin əsərlərindən aldığı çoxsaylı faktlar və onların elmi təhlili əsasında müəllif dönə-dönə təkrar edir ki, Nizami qəlbi türk sevgisi, Qafqaz şəraitini ilə bağlı olan, yurdunun tarixi müqəddəratından və ölkəsinin özünəməxsus gözəlliklərindən nəşət edən bir Azərbaycan şairidir.

Nizaminin şəxsiyyəti məsələsi bütün əsər boyu müəllifin diqqət mərkəzindədir. Lakin kitabın birinci fəslində Nizaminin tərcümeyi-halına dair müxtəlif mənbələrdən toplanmış faktları, eləcə də şairin Azərbaycan hökmdarları ilə münasibətlərinə dair onun özünün «Xəmsə»də yazdıqları əsasında tədqiqatçı bu böyük söz ustasının şəxsiyyətini bugünün oxucusu üçün daha da doğmalaşdırır, vüqarı, əyilməzliyi, mənəvi ucalığı barədə təsəvvürləri zənginləşdirir. Bu zəmində Nizaminin dünya ədəbiyyatında mövqeyi məsələsinin qoyuluşu bizə daha inandırıcı görünür. Azərbaycan, İran və Hindistanın görkəmli söz ustalarından gətirilən etiraflar bir daha təsdiq edir ki, «aşiqanə məsnəvilər yazmaqda... heç kim şeyx həzrətlərinin (Nizaminin) səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Nizaminin izilə getmək və onun xırmanından qalan başaqları toplamaq məqsədilə Əmir Xosrov

Dəhləvi kimi bəzi şairlər «Xəmsə» yazmışlarsa da, əsərlərinin yalnız adlarını ustadınkına bənzədə bilmişlər».

Monoqrafiyanın ən geniş fəsilələrindən biri «Xəmsə»dəki məsnəvilərin onların yazılış tarixinə uyğun bir ardıcılıqla təhlilinə həsr olunmuşdur. «Sirlər xəzinəsi»ndəki bütün «məqalə»lərin ideyasını yığcam şərh edən alim onları müşayiət edən hekayələri də açıqlayır. Bizim zəmanəmizdə dərslik və müntəxəbatlarda tanınan adlarla desək, «Kərpickəsən qoca ilə cavanın dastanı», «Sultan Səncər və qarı», «Ənuşirəvanla bayquşların söhbəti» kimi mənzum hekayələrin məzmununu açır. Bütövlükdə «Sirlər xəzinəsi»ni təlqinçi, tərbiyəvi əsər adlandırır, insan əxlaqını kamilləşdirməyə xidmət baxımından çox yüksək qiymətləndirir.

«Xəmsə»nin ikinci əsəri olan «Xosrov və Şirin»dən bəhs edərkən M.Ə.Rəsulzadə əvvəlcə onun janrını müəyyən etmiş və məsnəvinə haqlı olaraq mənzum roman adlandırmışdır. Qədim Şərqdə Xosrov və Şirinin məhəbbət macərasına dair ayrı-ayrı epizodların qələmə alındığı ədəbi məxəzləri yada salan alim belə hesab edir ki, Nizami bu hekayəti tam şəkildə nəzmə çəkən ilk şairdir və onun əsərinin məziyyəti qəhrəmanların daxili aləmini, psixologiyasını dərinlən əks etdirməsindədir. M. Ə. Rəsulzadə «Xəmsə»nin digər nümunələri kimi «Xosrov və Şirin» romanının da məzmununu yığcam şəkildə öz əsərində vermişdir və bizim qənaətimizə görə haqlı iş görmüşdür. Eyni üsuldən müəllif «Yeddi gözəl» və «İsgəndərnamə» haqqında bölmələrdə də istifadə etmiş, bilavasitə həmin əsərlərin konkret məzmunundan çıxış edərək onların təhlilini vermişdir.

«İsgəndərnamə»nin təhlilində M. Ə. Rəsulzadə bu əsərin «Xəmsə»nin digər nümunələrindən fərqləndirən özünəməxsusluğu üzərində dayanaraq nizamişünaslıq elmi üçün yeni olan bir xüsusiyyəti aşkarlayır. Alim göstərir ki, bu əsər müəyyən tarixi şəxsiyyət və hadisələr haqqında yazıldığına, epik vüsətinə baxmayaraq, onda dərin bir lirizm var. İsgəndərin hər bir hərbi və siyasi qələbəsi eyni zamanda bir eşq macərası ilə süsləndirilir. Beləliklə, əsərdə «İsgəndər bir imperator, peyğəmbər, filosof olduğu qədər də bir aşıqdır». Alim Nizami «Xəmsə»sini müəyyən mövzular üzrə araşdırır, şairin farslar və fars mədəniyyəti, türkçülük aləmi və türklər, Qafqaz torpağı haqqında mülahizələrini, eləcə də bəşəriyyətin zərif cinsi olan qadın haqqında fikirlərini təhlil edib ümumiləşdirir. Məsnəvilərdən gətirdiyi faktlar əsasında sübut edir ki, Nizami «türk» kəlməsilə öz əsərlərində gözəl, mərd, qəhrəman, ağıllı kimi keyfiyyətləri ifadə etmişdir. Bu keyfiyyətləri Nizami özünün qadın qəhrəmanlarında da görmüş və dönə-dönə təqdir etmişdi. Xosrovun cənazəsi yanında özünü həlak etmiş Şirin haqqında şairin bu sözləri çox ibrətamizdir: «Afərin Şirinə və onun şirin

ölümünə, can verib, can almağına!» M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, Nizami bu sözləri türk ənənələrindən, Qafqaz şəraitindən ilham alaraq yazmışdır.

M. Ə. Rəsulzadənin Nizami haqqında kitabı mühacirət ədəbi fikrinin, özəlliklə nizamişünaslığın ən dəyərli uğurlarından biri, bəlkə də birincisi olub XX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda ədəbiyyat elminin inkişafına ciddi kömək etmişdir.

Anadilli poeziyamızın Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi klassiklərinin yaradıcılığı haqqında da mühacirət ədəbiyyatşünaslığının maraqlı qənaətləri vardır. Mühacir alimlər XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərini anadilli poeziyamızın ən parlaq dövrü kimi təqdim edir, onun qısa bir zamanda çiçəklənməsini ayrıca vurğulayırdılar. Ə. Yurdsevərə görə, Səfəvilərin Azərbaycan dilini dövlət dili elan etməsi XVI əsrdə bu dildə yaranmış ədəbiyyatı ən kamil inkişaf səviyyəsinə çatdırmışdı. Hələ 1923-cü ildə M. Ə. Rəsulzadə İstanbulda işiq üzü görmüş «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsərində Füzulini «bütün türklüyün dahi şairi» kimi səciyyələndirir və qeyd edirdi ki, «Hafiz divanı farslar üçün nə isə, Azərbaycan türkləri üçün də Füzuli divanı odur».

Molla Pənah Vaqifi modern Azərbaycan ədəbiyyatının banisi sayan Ə.Cəfəroğlu onun ədəbiyyatımıza gətirdiyi yenilikləri, lirikasının ana motivlərini belə səciyyələndirir: «Şeirlərində şəkllən əski klassik ədəbiyyata bağlı qalmaqla bərabər, ifadə, mövzu, hətta təbir və kəlmə xəzinəsi baxımından da tamamilə azəri xalqının ruhuna sadıq qalmışdır. Dili sadə və xalq dili idi. Şeirə yerli dialekt ünsürləri daxil etməkdə heç bir mənfilik görməmişdir. Və bu baxımdan azəri poeziyasının gəlişməsində, realist şüurun ilk örnəklərini verməkdə müvəffəq olmuş və bu üzdən Vaqifin ədəbi yaradıcılıq qabiliyyəti milli Azərbaycan ədəbiyyatı inkişafının qəti bir mərhələsini təşkil etmişdir. Həyatı olduğu kimi, qadını isə həyat nəşəsi olaraq qəbul etmək, Vaqifin ədəbiyyata gətirmək istədiyi əsas realizm ünsürləri idi. Eşq, insan gözəlliyi, təbiət təsvirləri Vaqifdə ana motivlər olaraq keçir» (Cəfəroğlu, 1954: 40).

Digər mühacir alim Ə.Yurdsevər «Azərbaycan ədəbiyyatında Vidadi və Vaqifin yaradıcılığı» əsərində XVIII əsr ədəbi-mədəni həyatımızın dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirir. Yurdsevərin təqdimində də Vaqif öz dövrünün yeni şeir üslubunu yaradan, şeirləri həm forma, həm də məzmun baxımından milli mahiyyət daşıyan sənətkardır.

Mühacirət ədəbi-elmi fikri XIX əsr ədəbiyyatını modern Azərbaycan ədəbiyyatının növbəti inkişaf mərhələsi kimi araşdırır və bu əsrdə ədəbi

prosesin aparıcı meyli kimi realizm ədəbi cərəyanının formalaşmağa başlamasını vurğulayırdı. M. B. Məhəmmədzadənin «Fətəli Axundzadə», «Mirzə Fətəli və Puşkin», Ə. Yurdsevərin «Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və əsərləri», «Qasım bəy Zakir», «19-cu əsr Azərbaycanındakı modern və realist ədəbi cərəyanlar», «Abbasqulu ağa Bakıxanov», Ə. Cəfəroğlunun «Mirzə Fətəli Axundzadə», «Böyük azəri türkçüsü Mirzə Fətəli» və s. araşdırmalarında XIX əsr ədəbiyyatının çeşidli problemləri tədqiqat predmetinə çevrilir. Bu əsrdə təzə ədəbiyyatın ilk görkəmli nümayəndələri kimi A.A.Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşanlı və Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi fəaliyyətinin əhəmiyyətini qeyd edən mühacirət elmi Qasım bəy Zakiri Vaqif yaradıcılığında erkən inkişaf mərhələsini keçirən realizmin mahir davamçısı sayır, satiranın böyük ustadı kimi dəyərləndirirdi. Mühacirət ədəbiyyat elminin M. F. Axundzadənin bədii yaradıcılığı, ədəbi-tənqidi və fəlsəfi görüşləri barədə araşdırmalarını isə cəsarətlə axundovşünaslıqda xüsusi bir mərhələ kimi qiymətləndirmək olar.

«Azərbaycan dram ədəbiyyatı» əsərində C.Məmmədquluzadənin əsərlərindən xüsusi bəhs edən Ə.Yurdsevər «Ölülər»lə yanaşı, «Anamın kitabı» pyesinin üzərində də ətraflı dayanır. Mühacir alimin fikrincə, Mirzə Cəlil «Anamın kitabı»nda Azərbaycanın qurtuluşu, hüriyyət və istiqlala qovuşması üçün sinif, partiya, zümrə və kultür fərqi nə varmadan bütün vətən övladlarının birliyi ideyasını təbliğ etmişdir (Yurdsevər, 1950; 27).

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı sovet Azərbaycanındakı ədəbi prosesi də daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. M.Ə.Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», M. B. Məhəmmədzadənin «Azəri ədəbiyyatının dünəni və bugünü», «Cəfər Cabbarlı», S.Təkinərin «Sovet Azərbaycanında tənqidlərə hədəf olan bəzi şeirlər üzərində incələmələr», «Azərbaycan sovet ədəbiyyatında müqavimət hərəkatının milli xarakteri», Ə. Cəfəroğlunun «Şəkilcə milliyətçi sovet türk ədəbiyyatı», «Sovetlər Birliyi türkolojisi araşdırmalarındakı rus kultür üstünlüyü davası» və s. məqalələr mühacir ədəbiyyatşünasların sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına obyektiv elmi meyarlarla yanaşdıqlarını göstərir.

Buraya qədər söylənənlər mühacir ziyalılarımızın milli ədəbiyyat elminin inkişafında mühüm rol oynadıqlarını təsdiq edir. Lakin təəssüf ki, sovet dövründə məlum qadağalarla əlaqədar olaraq, onların zəngin ədəbi-elmi irsi Vətəndə yayıla bilməmiş, həmin irsin yaradıcıları isə «xalq düşməni», «vətən xaini» kimi böhtanlarla təhqir və ittiham olunmuşlar. Mühacirət irsinin vətənə qayıdışı yalnız Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra mümkün olmuş, həmin irsin nəşri, tədqiqi və təbliği yönündə bir sıra mühüm işlər görülmüş və

hazırda da görülməkdədir. Bugün mühacirət ədəbiyyat elmi Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur.

Milli ədəbiyyat elminin inkişafında siyasi mühacirlərimizlə yanaşı, xarici ölkələrdə yaşayan digər soydaşlarımızın da xidmətləri vardır. Onlardan biri London Universitetinin professoru Turxan Gənceyidir. Əslən Gəncədən olan Turxan bəy 1925-ci ildə Təbrizdə anadan olmuş, İstanbul Universitetində ali filoloji təhsil almışdır. Türk və İran filologiyası üzrə nüfuzlu mütəxəssis olan T. Gənceyi Neapol Frankfurt-Mayn, Hamburq universitetlərində Şərq xalqları ədəbiyyatlarından mühazirələr oxumuşdur. Alimin Orxon-Yenisey abidələri, «Divani-lüğətül-türk», Əlişir Nəvai, Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığı barədə araşdırmaları maraqla qarşılanmışdır. Ulu babaları əslən Azərbaycandan olan tanınmış Türkiyə alimləri prof. Əli Yavuz Akrınarın və Nizaməddin Onkun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətləri də əksər türk ölkələrində elmi ictimaiyyətə yaxşı məlumdur. Uzun illərdən bəri İzmir Egey Universitetində kursu başkanlığı yapan Əli Yavuz Akrınar, Federal Almaniyada çalışan Nizaməddin Onk Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemləri ilə bağlı çoxsaylı araşdırmaların müəllifləridir. Məhz bu sahədəki səmərəli fəaliyyətlərinə görə onların ikisi də Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvü seçilmişlər.

Biz xaricdə yaşayan soydaşlarımızın milli ədəbiyyatşünaslıq elmimizin inkişafındakı xidmətlərindən ən ümumi şəkildə bəhs etdik. Sovet dövründə, bütün ideoloji basqılara baxmayaraq, Azərbaycanda da ədəbiyyatşünaslıq sahəsində görkəmli alimlər fəaliyyət göstərmişlər. Onlar da çox böyük ictimai, siyasi, inzibati təzyiqlərə məruz qalıblar. Məşhur ədəbiyyat tənqidçisi və nasir Seyid Hüseyni, folklorçu alim Vəli Xulufunu, ədəbiyyat tarixçisi Əmin Abidi bolşeviklər qurşuna düzmüşlər. Klassiklərin nadir əlyazmalarını min bir məşəqqətlə toplayıb göz bəbəyi kimi qoruyan, araşdırıb təhlil və nəşr edən Salman Mümtaz dahi Hüseyn Cavid kimi Sibirin buzlu cəhənnəmində həlak olmuşdur. Fəlsəfə akademiki, ədəbiyyat tənqidçisi Heydər Hüseynov rejimə protest əlaməti olaraq şah damarını kəsib həyatla vidalaşmışdır.

Məşhur ədəbiyyatşünas alimlər: akad. M.A. Dadaşzadə, akad. H. Araslı, akad. M. İbrahimov, prof. M. Rəfili, prof. Ə. Sultanlı, prof. Mir Cəlal Paşayev, prof. M. Təhmasib, prof. M. Quluzadə daim nəzarət altında olmuşlar. Məlum səbəblər üzündən onlar heç də həmişə düşüncələrini, ürəklərindən keçənləri yazıb nəşr etdirə bilməmişlər. Məsələn, onlar XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olduğunu yaxşı bilsələr də heç vaxt bu tarixi həqiqəti öz əsərlərində

açıb-ağartmamışlar. Bolşevik-daşnak qoşunlarının 1920-ci ildə on minlərlə insanın günahsız qanını axıtmaqla ölkəmizi zor gücünə sovetləşdirdiklərini yaza bilməmişlər.

Bununla belə, yenə də vaxtilə bolşeviklərin güllələdikləri böyük alim Firidun bəy Köçərlidən sonra ilk Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini onlar yaratmışlar. Alman faşistləri ikinci dünya savaşında Avropa paytaxtlarındakı mədəniyyət abidələrini dağıdaraq soldat çəkmələri ilə onları tapdaladığı bir vaxtda paytaxtımız Bakı şəhərində alimlərimiz iki sanballı cildə ilk sistemli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yazıb nəşr etdirmişlər. Gəncəli Nizaminin 800 illik yubileyini hazırlayıb çox geniş miqyasda keçirmişlər. Dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra onlar dahi Məhəmməd Füzulinin 500 illik, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun 1300 illik yubileyləri münasibəti ilə 100-ə yaxın kitab hazırlayıb dünya işığına çıxarmışlar.

Nə yazıq ki, mühacirətdə doğma yurd həsrəti ilə dünyasını dəyişənlər, Sovetlər birliyinin buzlu cəhənnəmləri olan Uralda, Sibirdə, Uzaq Şərqdə çürüyənlər bunları görmədilər. Onlar görmədilər ki, bu gün Azərbaycanın mühacir alimləri də, ölkəmizin həqiqi azadlığa qovuşmuş araşdırıcıları da bir araya gəlib elmimizin vaxtı çatmış problemlərini birlikdə araşdırır, müzakirə edir, ümumiləşdirir, bə sahədə gələcək yeni uğurların əsasını qoyurlar.

KAYNAKÇA

1. Cabbarlı, N., (2003), Mühacirət və klassik ədəbi irs. Bakı: Elm, 23.
2. Cəfəroğlu, Ə., (1954), «Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış», Azərbaycan yurd bilgisi. İstanbul, sayı 37, 40.
3. Yurdsevər, Ə., (1950), Azərbaycan dram ədəbiyyatı. Ankara, 27.